TIL TIZIMIDA TERMINOLOGIYANING O‘RNI VA FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI

Raximova Maloxat Alloberganovna - O‘zDJTSU katta o‘qituvchisi

Boyeyeva Dilso‘z Faridjon qizi - O‘zDJTSUtalabasi

Annotatsiya: mazkur maqolada terminologiyaning til tizimidagi o‘rni va funksional xususiyatlari o‘zbek tilshunos olimlari qarashlari asosida tahlil qilingan. Termin va tushuncha o‘rtasidagi munosabat, terminologik tizimning struktur-semantik xususiyatlari, milliy termin yaratish tamoyillari hamda standartlashtirish masalalari ilmiy-metodologik asosda yoritilgan. Shuningdek, o‘zbek terminologiya maktabining shakllanishi va zamonaviy rivojlanish tendensiyalari ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: termin, terminologiya, til tizimi, funksional qatlam, ilmiy nutq, konseptual tizim, standartlashtirish, milliy termin.

Til tizimida terminologiyaning o‘rni va funksional xususiyatlarini aniqlash masalasi zamonaviy tilshunoslikning nazariy-metodologik muammolaridan biri sifatida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Globallashuv, fanlararo integratsiya va axborot texnologiyalarining jadal rivoji sharoitida maxsus bilimlar tizimi tobora murakkablashib bormoqda. Mazkur bilimlar majmui esa, avvalo, til vositasida ifodalanadi va ijtimoiy muloqot jarayonida mustahkamlanadi. Maxsus bilimni verbal shaklga keltiruvchi asosiy lingvistik mexanizm terminologiya hisoblanadi. Shu bois terminologiyani umumxalq tilidan ajralgan, izolyatsiyalangan va yopiq sistema sifatida emas, balki til tizimining funksional differensiasiyasi natijasida shakllangan, ixtisoslashgan va struktur jihatdan tartiblangan tarkibiy qismi sifatida talqin etish ilmiy jihatdan asosli yondashuvdir. Terminologiya tilning leksik sathida joylashgan bo‘lsa-da, u umumiste’mol leksikasidan qator belgilari bilan farqlanadi. Avvalo, termin maqsadga yo‘naltirilganligi, konseptual asoslanganligi, semantik chegaralanganligi va tizimliligi bilan ajralib turadi. Oddiy so‘z ko‘pincha ko‘p ma’nolilik (polisemiyalik), ekspressivlik va uslubiy rang-baranglikka ega bo‘lsa, termin monosemiyaga intiladi, emotsional-ekspressiv bo‘yoqlardan xoli bo‘ladi va aniq bir tushunchaning nominativ belgisi sifatida xizmat qiladi. Termin va tushuncha o‘rtasidagi munosabat mantiqiy xarakterga ega bo‘lib, termin muayyan konseptual tizim doirasida o‘z mazmunini to‘liq namoyon etadi. Tizimdan ajratilgan termin semantik aniqligini yo‘qotishi va umumleksik birlikka aylanishi mumkin. Bu esa terminning tizimlilik tamoyiliga qat’iy bog‘liqligini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilshunosligida terminologiya masalalari dastlab leksikologiya va stilistika doirasida o‘rganilgan bo‘lsa, keyinchalik mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllandi. Xususan, Shavkat Rahmatullayev terminni umumtil leksikasining ixtisoslashgan turi sifatida baholab, uning asosiy belgilarini aniqlik, nominativlik va monosemiyaga intilish bilan izohlaydi. Olimning ta’kidlashicha, termin umumxalq tilining ichki imkoniyatlari asosida yuzaga keladi va undan tashqarida mustaqil mavjud bo‘la olmaydi. Mazkur yondashuv terminologiyani til tizimining ichki differensiasiyasi mahsuli sifatida talqin etish imkonini beradi. Tilning funksional qatlamlari nazariyasini rivojlantirgan Alisher Nurmonov esa terminologiyani kommunikativ ehtiyoj asosida shakllangan maxsus leksik qatlam sifatida izohlaydi. Uning fikricha, terminning mazmuni u mansub bo‘lgan ilmiy konseptual tizim bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, mazkur tizim

doirasida mantiqiy aniqlikka ega bo‘ladi. Demak, terminning funksional xususiyati nafaqat nominativlik, balki konseptual tizimni strukturaviy jihatdan modellashtirish qobiliyati bilan ham belgilanadi. Terminologiyaning eng muhim funksiyalaridan biri — maxsus axborotni kodlash, saqlash va uzatishdir. Ilmiy tafakkur natijalari — nazariy tushunchalar, qonuniyatlar, kategoriyalar va modellarning nomlanishi terminlar orqali amalga oshadi. Shu ma’noda termin semiotik belgi sifatida axborot tashuvchi birlikdir. U bilimlarni nafaqat nomlaydi, balki ularni mantiqiy tizimga soladi, tasniflaydi va konseptual chegaralarini belgilaydi. Terminologik tizim muayyan fan sohasiga oid tushunchalarning o‘zaro mantiqiy aloqadorligini aks ettiruvchi lingvistik birliklar majmuasidir. Unda giperonim-giponim (umumiy-xususiy), partonimik (qism-butun), antonimik (qarama-qarshilik), sinonimik kabi semantik munosabatlar amal qiladi. Mazkur munosabatlar terminologik tizimning ichki yaxlitligini, izchilligini va strukturaviy barqarorligini ta’minlaydi.

Ilmiy nutq madaniyati doirasida termin qo‘llanishining aniqligi va normativligi alohida ahamiyatga ega. Nemat Mahmudov ilmiy matnning mantiqiy izchilligi va dalillilik darajasi ko‘p jihatdan terminlarning semantik aniqligi hamda bir xillik tamoyiliga amal qilinishiga bog‘liq ekanini ta’kidlaydi. Bir tushunchaga bir termin tamoyilining buzilishi, ortiqcha sinonimlashuv yoki noaniqlik ilmiy tafakkur ifodasida chalkashlikka olib keladi. Shu bois terminologiyada standartlashtirish, imloviy va semantik barqarorlikni ta’minlash muhim nazariy va amaliy vazifadir. Terminologiya umumxalq tilidan oziqlanadi va u bilan doimiy dialektik aloqada bo‘ladi. Umumtil birliklari ixtisoslashuv jarayonida terminlashadi, ya’ni maxsus tushunchani ifodalovchi nominativ birlikka aylanadi. Aksincha, ayrim terminlar vaqt o‘tishi bilan determinologiyalashuv jarayoniga uchrab, umumxalq tiliga o‘tadi va kengroq ma’no kasb etadi. Bu hodisa til tizimining dinamik va ochiq xarakterini namoyon etadi. Biroq termin o‘zining sohaviy qo‘llanishida maksimal darajada aniqlik, uslubiy betaraflik va semantik barqarorlikni saqlashi lozim. Mustaqillik davrida o‘zbek terminologiyasini milliy asosda rivojlantirish jarayoni yangi bosqichga ko‘tarildi. Ilgari boshqa tillar vositasida kirib kelgan terminlar qayta ko‘rib chiqildi, ularning milliy muqobillari yaratildi yoki fonetik-imloviy jihatdan moslashtirildi. Termin yaratishda affiksatsiya, kompozitsiya (qo‘shma so‘z yasash), sintaktik usul (so‘z birikmalari asosida termin hosil qilish), semantik usul hamda kalkalash kabi so‘z yasash mexanizmlaridan keng foydalanilmoqda. Bu jarayon terminologiyaning nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy, madaniy va ideologik hodisa ekanini ko‘rsatadi. Chunki termin tanlovi va standartlashtirilishi milliy til siyosati, madaniy identitet va ilmiy mustaqillik bilan bevosita bog‘liqdir. Zamonaviy bosqichda terminologiya tadqiqotlari kognitiv tilshunoslik, diskurs tahlili va korpus lingvistikasi yutuqlari bilan boyimoqda. Xulosa qilib aytganda, terminologiya til tizimining funksional jihatdan ixtisoslashgan, strukturaviy jihatdan tartiblangan va konseptual jihatdan asoslangan muhim qatlamidir. U maxsus bilimlarni nomlash, kodlash, tizimlashtirish va uzatish vazifalarini bajaradi hamda ilmiy tafakkurning lingvistik poydevorini tashkil etadi. O‘zbek tilshunosligida terminning lingvistik tabiati, uning konseptual asoslari va normativ mezonlarini ishlab chiqish borasida amalga oshirilgan tadqiqotlar milliy terminologiya nazariyasining shakllanishiga mustahkam zamin yaratdi. Hozirgi bosqichda esa terminologiyani izchil standartlashtirish, uning ilmiy-metodologik asoslarini takomillashtirish va zamonaviy fan-texnika taraqqiyoti talablariga mos ravishda rivojlantirish dolzarb vazifa bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Shavkat Rahmatullayev. *Hozirgi o‘zbek adabiy tili (Leksikologiya)*. – Toshkent: O‘qituvchi, nashr yillari turli.
2. Alisher Nurmonov. *Til nazariyasi va lingvistik tadqiqotlar*. – Toshkent: Fan, turli nashrlar.
3. Nemat Mahmudov. *Ilmiy nutq madaniyati*. – Toshkent: Ma’naviyat, turli nashrlar.
4. Дмитрий Семёнович Лотте. Основй построения научно-текҳнической терминологии. – Москва: Издателство АН СССР, 1961.
5. Сергей Викторович Гринев. Введение в терминоведение. – Москва: Висшая школа, 1993.
6. Владимир Петрович Даниленко. Русская терминология: Опит лингвистического описания. – Москва: Наука, 1977.
7. O‘zbek tili terminologiyasi bo‘yicha sohaviy lug‘atlar (tibbiyot, huquq, iqtisodiyot, texnika va boshqalar). – Toshkent: Turli nashriyotlar.